

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСІЇ У ПРОЦЕСІ РОБОТИ НАД АВТОПОРТРЕТОМ

Пильнік Р. О.

Криворізький державний педагогічний університет

***Анотація.** У статті автор розглядає поняття рефлексії у філософському, психологічному, педагогічному аспектах. Виконання навчально-творчих робіт у жанрі автопортрету показано як шлях розвитку рефлексії майбутніх викладачів образотворчого мистецтва.*

***Ключові слова:** рефлексія, самопізнання, самоаналіз, самооцінка, автопортрет.*

***Аннотация.** Пильник Р. Развитие рефлексии в процессе работы над автопортретом. В статье автор рассматривает понятие рефлексии в философском, психологическом, педагогическом аспектах. Выполнение учебно-творческих работ в жанре автопортрета показано как средство развития рефлексии будущих преподавателей изобразительного искусства.*

***Ключевые слова:** рефлексия, самопознание, самоанализ, самооценка, автопортрет.*

***Annotation.** Pylmik R. Development of a reflection during work above a self-portrait. In the article an author examines the concept of reflection in philosophical, psychological, pedagogical aspects. Implementation of educational-creative works in the genre of self-portrait is shown as mean of development of reflection of future teachers of fine art.*

***Key words:** reflection, self-knowledge, self-examination, self-appraisal, self-portrait.*

Постановка проблеми. У процесі підготовки майбутніх викладачів образотворчого мистецтва важливе місце посідає розвиток їх індивідуально-особистісних якостей, зокрема, комунікативної складової навчальної діяльності. Адже специфіка викладання дисциплін образотворчого циклу розуміє під собою постійне тісне спілкування у системі вчитель-учень, яке має бути продуктивним. «Пізнай себе!» – закликав Сократ, адже аналіз та оцінка чужої морально-естетичної позиції

неможливі без співвіднесення з власними переконаннями, а необхідність глибоко розуміти інших вимагає заглиблення й у самого себе, тобто розвиненої рефлексії. Відбору та теоретичного обґрунтування потребують завдання з образотворчих дисциплін, у процесі виконання яких відбувається ефективний розвиток рефлексії студентів.

Аналіз публікацій. Проблема самопізнання, уперше поставлена античними мислителями. Надалі термін «самопізнання» не одержав широкого поширення у філософії, що віддала перевагу термінам «самосвідомість», «рефлексія» та ін. Проблемі особистісної рефлексії приділена велика увага в роботах Ф. Аквінського, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Л. Вовенарга. І. Канта, І. Фіхте, С. Кьєркегора, Х. Ортега-і-Гасета, М. Мамардашвілі та ін.

Аналіз сучасних наукових досліджень, присвячених вивченню рефлексії, демонструє, що вона досліджується в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному й інтелектуальному.

На виявлення специфіки кооперативного аспекту рефлексії спрямовані роботи М. Г. Алексєєва, В. В. Рубцова, О. О. Тюкова, Г. П. Щедровицького та ін. Ці дослідження мають пряме відношення до психології управління і проводяться в таких суміжних із нею прикладних науках і практичних галузях як педагогіка, проектування, дизайн, ергономіка, спорт.

Виявленню специфіки комунікативного аспекту присвячені переважно соціально-психологічні дослідження І. Е. Берлянд, Н. І. Гуткіної, К. Е. Даніліна, А. В. Петровського, Л. А. Петровської та ін. Цими науковцями рефлексія розглядається як істотна складова розвиненого спілкування і міжособистісного сприйняття, що характеризується як специфічна якість пізнання людини людиною.

Експериментальному дослідженню особистісного аспекту рефлексії присвячені роботи Н. І. Гуткіної, В. К. Зарецького, Р. Е. Новікової,

І. Н. Семенова і С. Ю. Степанова, А. Б. Холмогорової й ін. Ключовим для більшості зазначених праць є розуміння рефлексії як процесу переосмислення, як механізму «не лише диференціації у кожному розвинутому й унікальному людському «Я» його різних підструктур, але й інтеграції «Я» у неповторну цілісність.

У контексті вивчення когнітивних процесів М. Г. Алексєєвим, Л. Ф. Берцфаї, Л. Л. Гуровой, А. З. Заком та іншими вченими проводяться дослідження інтелектуального аспекту рефлексії. Орієнтовані в цьому напрямі праці переважають у загальному обсязі публікацій, що відбивають розробку проблематики рефлексії у психологічній науці.

Мета статті – визначити сутність поняття рефлексії, роль та шляхи її розвитку при роботі над автопортретом.

Результати дослідження. Рефлексія органічно властива особистості як і свідомість, пам'ять, здатність відчувати, інтуїція. Інтерес до неї традиційно виявляли переважно філософи, фізіологи й психологи. В останні роки з розвитком тенденції гуманізму досліджуються педагогічні аспекти рефлексії.

У широкому сенсі під рефлексією розуміють міркування, самовладання, осмислення, аналіз своєї діяльності в системі відношень із світом, у якому живе особистість. Наприклад, в англійській мові термін «to reflekt upon» тлумачать як «розмірковувати над...». Поняття «рефлексія» розвивалося у європейській філософській думці й означало процес міркування індивіда про те, що відбувається у власній свідомості. Термін «рефлексія» належить Р. Декарту, який розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядає свідомість як мислення. У своїй праці «Розмова з Бурманом» він зазначав: «Усвідомлювати – означає мислити й рефлексувати над власним мисленням» [2]. Філософ ототожнював рефлексію зі здібністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного.

Нині поняття «рефлексія» використовується у філософії, психології, педагогіці, етиці та інших науках. У філософській літературі рефлексія розглядається як вид пізнання, процес, у результаті якого відбувається вихід за межі наявної системи знань і породження нових, зміни й розвиток власного «Я». Філософське визначення пов'язане з роздумуваннями індивіда про самого себе, з аналізом власних дій, думок, емоцій, направленістю свідомості до себе. Рефлексувати означає розмірковувати про самого себе, свій стан і процеси, що відбуваються у власній свідомості, рефлексія трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання, діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини» [9, 579].

У психології рефлексію розглядають як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Рефлексивні процеси визначаються як самоаналіз. Постійний аналіз, осмислення себе, своєї діяльності, засобів досягнення бажаного результату життєво необхідні людині у мінливій дійсності, неповторних умовах розвитку суб'єкта. Рефлексія – не тільки знання й розуміння самого себе, але й установлення того, як інші розуміють і сприймають твою особистість, емоційні реакції і когнітивні уявлення. Це «процес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного» [7]. Саме завдяки наявності рефлексії суб'єкт виявляється спроможним реалізувати свою внутрішню позицію щодо навколишнього світу, здійснювати управління діяльністю, досягати мети, перетворюючи умови природного, та соціального співіснування, – зазначав Д. С. Рубінштейн. Таким чином рефлексія виступає як «внутрішні умови, які входять до загального ефекту, що визначається закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов» [8, 241].

У педагогічній діяльності під рефлексією розуміють процес і результат фіксування його учасником стану свого розвитку, саморозвитку та їх причин. Її елементом у навчальному процесі є рефлексія студентами своєї діяльності, свого розвитку. Самоконтроль характеризується тим, що результати діяльності співвідносяться з наміченими цілями. Орієнтуючи діяльність на посилення рефлексивних процесів, ми тим самим сприяємо розвитку творчої діяльності, розумової культури і, в кінцевому рахунку, – розвитку особистості [5].

У контексті нашої роботи важливе значення має проблема взаємозв'язку навчально-творчої діяльності студентів із рефлексією, котра спрямована на розвиток самосвідомості, осмислення й орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мислительної діяльності, цілісного «Я» (особистісна рефлексія), і через осмислення (аналіз) людиною особистості й діяльності партнера зі спільної діяльності, взаємовідображення суб'єктами одне одного (міжособистісна рефлексія) з виходом на рефлексивну позицію студента.

Тезу щодо творчої діяльності як системи з рефлексією доведено філософами й психологами (В. Давидов, Я. Пономарьов, І. Семенов та ін.). Філософи акцентують те, що рефлексія містить у собі як критичні, так і евристичні витoki, оскільки є джерелом нового знання. Усвідомлюючи неусвідомлене, пізнаючи пізнане, рефлексія вбачає своїм предметом саме знання про нього, критичний аналіз його змісту й методів пізнання.

Педагогічна рефлексія є невід'ємною складовою роботи педагога [6]. Вона являє собою співвіднесення себе і можливостей свого «Я» із тим, чого вимагає педагогічна професія. Розвинута здатність до педагогічної рефлексії є передумовою самовиховання та саморозвитку вчителя, творчого пошуку, розвитку індивідуального стилю педагогічної діяльності.

Навчальна рефлексія здебільшого упорядкована змістом і обставинами навчального процесу і тому піддається зовнішньому впливу, зміні, коригуванню. Процесом розвитку рефлексивної позиції студента можна й потрібно управляти. Рефлексія на перших етапах свого становлення припускає цілеспрямовану її організацію педагогом, що постійно і грамотно прилучає студентів до самоаналізу навчально-творчої діяльності й формування її компонентів, прагне закликати їх до міркування, формує здатність подивитися ззовні на свою діяльність. Кожному студенту внутрішньо властива здатність цілеспрямованої рефлексії, викладач має допомогти йому знайти й реалізувати таку здатність. Тобто, завданням викладача є створення для студента «рефлексивного простору», що дозволить останньому абстрагуватися від своєї предметної діяльності, «зупинити мить», побачити власну навчальну діяльність немовби збоку, спробувати проникнути в її сутність і осмислити своє призначення в ній.

Постає проблема відбору адекватних навчальних завдань, процес виконання котрих вимагає від студента виходу у рефлексивну позицію. Програма навчальних дисциплін образотворчого циклу художньо-графічних факультетів містить низку завдань, що потребують творчого переосмислення, виходу за межі власного «Я». Одним із завдань, яке вимагає особливої уваги до власної особистості, самопізнання, самоаналізу є робота над автопортретом.

В автопортреті автор повинен дати оцінку власної особистості, виразити свої творчі принципи. Автопортрет – це своєрідне звернення до себе, і саме ця якість складає специфіку даного жанру, розмежовуючи його з портретом. Автопортрет дає художнику можливість усвідомити себе, співставити з іншими, замислитися про своє місце у суспільному середовищі, нарешті, подивитися на себе очима стороннього глядача. Зображення художником самого себе було відомо вже в античному

мистецтві, але остаточно як різновид портретного жанру автопортрет склався у XVI ст. Згодом автопортрет усе більше набуває характеру сповіді, де часто розкривається соціальна позиція художника, його відношення до навколишнього світу.

Автопортрет має безліч аспектів: самоспоглядання, самовираження, самоіронія, самоідентифікація, сповідь. Але в нашому випадку він цінний як творчий інструмент вираження самосвідомості студента, як досвід самопізнання, осмислення навколишнього світу, його культури й свого місця у ньому.

Специфіка рефлексивних процесів при роботі над автопортретом обумовлена духовним світом автора, його здатністю до осмислення або переосмислення власного досвіду, знань про себе, почуттів, оцінок, думок, відносин тощо. Таку рефлексію, пов'язану з дослідженням суб'єктом самого себе, результатом якої є переосмислення людиною себе й своїх відносин із світом, відносять до особистісної рефлексії.

Саме особистісна рефлексія вириває людину з безперервного потоку життя й змушує стати в зовнішню позицію стосовно самої себе. Зазначена здатність може розглядатися як шлях до переосмислення стереотипів власного досвіду й, за словами Я. О. Пономарьова, виступає однієї з головних характеристик творчості. Людина стає для самого себе об'єктом керування, таким чином, рефлексія як «дзеркало», яке відбиває всі зміни, що відбуваються в ньому, стає основним засобом саморозвитку, умовою й способом особистісного зростання.

Образотворчий автопортрет як спосіб самопізнання безпосередньо орієнтований на об'єктивацію людської індивідуальності. При цьому самопізнання в автопортреті, полягає не просто в усвідомленні й об'єктивації характерологічних зовнішніх власних якостей, а, насамперед, в оцінці свого внутрішнього світу, у співвіднесенні його із соціальними еталонами й моральними принципами.

Специфіка художньо-образного самопізнання особистості характеризується наявністю особливої художньої мови, що має таку семантику й синтаксис, які не можуть адекватно реалізуватися у просторі логічно-понятійного дискурсу. У процесі самопізнання художник трансцендує, здійснюючи акт самопізнання у формі розуміння [4, 11].

Засобами самопізнання в автопортреті є сюжет, композиція, колорит, світлотінь, ритм, манера, технічний прийом, фізіогномічні риси, поворот голови, контраст, лінія, поза, жест, тло, масштаб фігури, зображення простору й часу. Автопортрет, як будь-який текст має потребу в процедурі інтерпретації, зміст якої визначається з одного боку мірою опосередкованості автопортрета авторським задумом, а з іншого тим, наскільки інтерпретатор опанував особливості художньо-образної мови.

Через розкриття внутрішнього «Я» митці пізнавали загальне й особливе у собі, спілкувалися з іншими. Важливість автопортрету для дослідження власного духовного світу автора підтверджує численна кількість творів даного жанру, створених видатними майстрами минулого й сучасності. Зокрема, жоден художник протягом багатовікової історії світового мистецтва не залишив нам такої кількості автопортретів, як Рембрандт. Глибина розкриття образу, багатоплановість психологічної характеристики, вміння виразити найбільш хиткі й невлікими душевні рухи – усе це особливо характерно для автопортретів Рембрандта, пізні з яких дивують глядача нескінченним багатством психологічних аспектів, вмінням уловити все нові й нові нюанси характеру, думки, почуття [1].

Наш співвітчизник – видатний митець М. Врубель – також відомий значною кількістю гостро психологічних робіт у зазначеному жанрі. Автопортрети художника свідчать про те, що процес пізнання для нього завжди серйозний і глибокий [3, 113]. У процесі створення автопортрету художник відволікався від усього випадкового, буденного, дрібного і вмів знайти саме зерно образу. Іноді це болісна допитлива увага й роздум,

драматизм якого ще посилений контрастністю освітлення, іноді – гармонія та краса рис обличчя і душевного світу – образ людини-творця, гордівливого й прекрасного.

Висновки. Людина, починаючи з античності, завжди намагалася пізнати природу й саму себе. Як суб'єкт пізнання, людина, разом із тим, виступає для самої себе об'єктом. У самопізнанні відбувається об'єктивація свого «Я». Пізнаючи себе, ми направляємо нашу увагу на аналіз і оцінку своїх дій, результатів нашої діяльності, свого внутрішнього світу й особистісних якостей. Рефлексія є формою теоретичної діяльності людини, що спрямована на осмислення власних дій та їх законів.

Серед різних способів і засобів пізнання й самопізнання особливе місце посідає образотворчий автопортрет. Жанр автопортрета є специфічною формою емоційно-художнього аналізу автором самого себе в широкому контексті, що включає розгалужений зв'язок відносин художника із природним і соціокультурним оточенням. Образотворчі навчальні завдання у жанрі автопортрету сприяють розвиткові рефлексії студентів.

Перспективи подальших досліджень. Подальшого теоретичного вивчення та апробації потребують навчальні завдання з розкриття психологічної характеристики моделі та автопортрету як шляхи аналізу власного духовного світу та розвитку рефлексії майбутнього вчителя образотворчого мистецтва.

Література

1. Вержбицкий А. Творчество Рембрандта (www.lib.ru/culture/werzhbickij/).
2. Кант И. Сочинения. М.: Политиздат, 1966. – Т. 6. – 590 с.
3. Капеланова С. Г. От замысла и натуры к законченному произведению. – М.: Изобразительное искусство, 1981. – 216 с.
4. Крузе С. В. Автопортрет как форма самопознания личности художника: Дис.... канд. филос. наук: 09.00.13: Ростов н/Д, 2004. – 170 с.
5. Лаврешина Г. Ю. Формування логічної культури старшокласників у процесі навчання: Дис.... канд. пед. наук. – Кривий Ріг, 2000. – 151 с.
6. Нісімчук А. С. Педагогічна технологія. Підручник. – Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2005. – 144 с.
7. Психология. Словарь / Под ред. А. В. Петровського и М. Г. Ярошевського. – М.: ИПЛ, 1990. – 702 с.
8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
9. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.